

*О.М.Церенюк
(Київ)*

РОЛЬ КОМІТЕТІВ ТОВАРИСТВА ПІКЛУВАЛЬНОГО ПРО ТЮРМИ У РОЗВИТКУ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ ст.

Відомі традиції, що існували у царській Росії, такі, як добродіяння, жалість, милість до жебраків, арештантів, опальних людей, були благодатним підґрунтям для того, щоб на початку ХІХ ст. в імперії, та перш за все в її столиці, було засновано десятки благодійних організацій. Не останнє місце серед них відводилося Товариству піклувальному про тюрми.

Останнє привернуло до себе увагу науковців ще під час своєї діяльності у кінці ХІХ ст. і не залишається без неї до нашого часу. Попри те й досі немає монографічного дослідження, в якому б повною мірою було висвітлено історію товариства, дано об'єктивну оцінку його діяльності. Відкритим залишається питання про сутність цієї організації – чи то була гра аристократії в добродійність, забава, що зовсім не вплинула на стан місць ув'язнення; чи її “хрестовий похід” у в'язниці з метою повернути паству до Бога; або все ж таки це була перша в історії Російської імперії структура, яка перейнялася проблемою впорядкування пенітенціарної системи, поліпшення умов відбування покарання та виправлення злочинців?

Всі праці, автори яких цілеспрямовано або побіжно торкалися історії заснування і діяльності Товариства піклувального про тюрми, умовно можна поділити на кілька груп за основною тематикою їх дослідження.

Першим за часом створення слід зазначити коло праць, в яких питання діяльності Товариства розглядалось у зв'язку з популяризацією ідеї тюремного патронату, що активно пропагувалася в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.¹ Звертаючись до джерел цієї останньої, автори згадували про Товариство попечительне про тюрми, яке першим у Російській імперії розробило теоретичні засади та втілило у життя ідею про допомогу в'язням після їх звільнення. Саме при комітетах останнього з'явилися перші притулки. Про інші ж заходи і його історію в цих працях не згадувалося.

Другу групу становлять дослідження з історії благодійництва у Росії й Україні². В них згадується про Товариство досить побіжно, фіксуються лише основні етапи його існування, без аналізу надбань та помилок.

До третьої групи можна віднести праці, безпосередньо присвячені висвітленню історії пенітенціарної системи Російської імперії. Більшість дослідників цього напрямку негативно оцінюють результати діяльності Товариства. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. критична оцінка тюремознавцями будь-яких заходів уряду у галузі управління в'язницями була необхідною в процесі вдосконалення імперської пенітенціарної системи. У радянські ж часи негативне ставлення до неї було загальноприйнятим правилом. Наприклад, відомий дослідник царської тюрми Гернет М.М. дав суперечливу оцінку діяльності Товариства, більш схильну до негативної. З одного боку, дослідник відзначав по-

ліпшення в побутовому становищі арештантів, а з іншого – піддавав критиці такі нововведення останнього, як запровадження тюремного режиму і релігійне виховання в'язнів³.

Аналогічної точки зору дотримується й сучасний російський дослідник-тюрмознавець М.Г.Детков. У монографії, присвяченій 120-річчю Головного тюремного управління, автор зазначає: "... Функционирующие в губерниях Тюремные комитеты Общества попечительного о тюрьмах лишь номинально относились к системе управления местами заключения. На деле же их роль была крайне ничтожна"⁴. Цей його висновок непослідовний, бо на попередній сторінці автор наводить думку керівництва Головного управління в'язницями, де зазначено: "... Тюремные комитеты Общества попечительного о тюрьмах, там, где они действовали, являлись со значительно более широкими прерогативами, нежели могло быть целесообразным с точки зрения благоустроенной тюремной системы"⁵.

Позитивні моменти у діяльності Товариства були помічені небагатьма дослідниками. Одним з перших зробив акцент саме на позитивних його нововведеннях український дослідник Країнський Д.В. Зокрема він зазначав: "Столетнее существование Общества должно быть отмечено в истории тюремного дела как выдающийся момент исторического развития тюремного вопроса"⁶.

Більш стриману, але все ж таки позитивну оцінку діяльності Товариства дає сучасний російський правник А. Бабушкін, який опублікував у мережі Internet та збірнику наукових праць статтю "История попечительства и посещения тюрем в России"⁷. У ній коротко було викладено столітню історію товариства й зроблено акцент на традиції відвідування в'язниць членами комітетів, показано вагомі результати останнього у поліпшенні умов відбування покарання.

Взагалі в науковій літературі простежується тенденція до виявлення та показу негативних моментів у діяльності Товариства піклувального про тюрми й недооцінювання, на наш погляд, його досягнень і надбань.

Ми не можемо погодитися з такою оцінкою й спробуємо на основі архівних документів, що висвітлюють діяльність комітетів Товариства у губерніях Наддніпрянської України довести, що воно являло собою першу в історії Російської імперії структуру, яка перейнялася проблемою викорінення злочинності на рівні та у масштабах держави, виконуючи протягом 60-ти років функції центрального органу управління закладами позбавлення волі. За той час Товариство зробило більше в справі поліпшення умов відбування покарання і виправлення злочинців, ніж було зроблено державою за попередні 300 років існування місць ув'язнення.

Товариство попечительне про тюрми Російської імперії не було унікальним явищем. Аналогічні організації на початку ХІХ ст. вже активно діяли у США й країнах Західної Європи. Сама ж традиція піклування про в'язнів бере початок з часів виникнення та розповсюдження християнства, якому, з-поміж інших світових релігій більше притаманна жалість до людей.

У Російській імперії така організація з'явилася за ініціативою члена Британського біблійного товариства і пов'язаного з ним лондонського Товариства піклувального про тюрми Вальтера Веннінга. Послідовник відомого філантропа й автора тюремної реформи в Англії Джона Говарда у 1817 р. відвідав Петербург. Оглянувши столичні місця ув'язнення, В.Веннінг подав записку про свої спостереження Олександрю І та запропонував організувати у Росії Товариство попечительне про тюрми на зразок лондонського. Дозвіл на заснування в Російській імперії такої організації, а також правила її діяльності було підписано імператором 19 липня 1819 р.⁸

Створення Товариства, на наш погляд, слід вважати результатом сполуки двох процесів, що відбувалися у суспільному і державному житті Російської імперії початку XIX ст. Перший – це кульмінація розвитку благодійництва, що припала на XIX ст. Другий – це нагальна потреба реформування тюремної системи, яку планувала провести ще Катерина II. За Олександра I воно мало бути проведене в 1817 – 1819 рр. На жаль, першим й єдиним заходом у цьому напрямку стало створення саме Товариства піклувального про тюрми. Цар взяв його під свою протекцію. Покровителями останнього були і всі наступні імператори аж до Миколи II.

Товариство за традицією того часу мало громадсько-державний характер. Першим президентом його став міністр Духовних справ та освіти – князь О.М.Голіцин. Надалі останнє очолювали вищі посадові особи імперії, а членами були священики, підприємці, суспільні діячі.

Піклування товариства розповсюджувалося на в'язниці, поліцейські місця ув'язнення, робітні будинки, а також на виправні арештантські роти цивільного відомства – тобто на всі місця позбавлення волі (окрім тих, що входили до військового відомства) Російської імперії того часу.

Окремою структурою Товариства був Дамський Комітет, який піклувався про ув'язнених жінок. Його покровителем була імператриця. Першим головою петербурзького Дамського комітету став барон Б.І.Фітінгоф, а активними членами були княгиня Мещерська і княгиня Трубецька – дружина В.Веннінга.

Товариство спочатку діяло лише у столиці, й лише через десять років після заснування його комітети почали організовуватись і в інших містах імперії.

У 1829 р. тодішній президент Товариства князь В.С.Трубецькой звернувся з проханням до Комітету міністрів дозволити “отнестись ко всем гражданским губернаторам и епархиальным архиереям с приглашением учредить тюремные комитеты в губернских местах”⁹, поклавши справу заснування останніх на керівників губерній та вище духовенство.

Першим у Наддніпрянській Україні було створено комітет Товариства в Одесі, якому було надано права губернського. Він узяв на себе піклування над в'язницями Новоросійського краю і Бессарабської області.

Заснування інших губернських тюремних комітетів у Наддніпрянській Україні відбувалося протягом 30 – 40-х рр. XIX ст.

З метою збору початкового капіталу на відкриття комітетів губернатори зверталися з пропозицією вкласти гроші в “человеколюбивое предприятие” перш за все до заможних дворян та купців. Не останню роль вони відводили й інтелігенції.

Наприклад, у Київській губернії активну участь у пропаганді ідей комітету взяли попечитель Київського учбового округу Є.Ф. фон Братка, а також ректор університету Св. Володимира М.Максимович. З їхнього листування про запрошення “ученого сословия” до членства у Київському тюремному комітеті в листопаді 1834 р. відомо, що університет, Київська гімназія, а також приватні учбові заклади пожертвували значні суми на відкриття останнього¹⁰.

Однак, незважаючи на піднесення добродійницької справи у той час, більшість місцевої еліти не поспішала жертвувати кошти на поліпшення умов засуджених, віддаючи перевагу благодійництву в галузі просвітництва, культури, медицини й ін. Підтвердженням тому є лист полтавського губернатора М.В.Селецького, який у 1844 р. скаржився, що “...в г. Полтаве тюремный комитет останавливается в действиях своих на пользу заключенных по незначительности сумм пожертвованных”¹¹.

Як правило, ті особи, що робили пожертви на відкриття цих організацій, і

ставали їх членами. Очолював губернський комітет віце-президент, звичайно генерал-губернатор (цю посаду міг обіймати також губернатор, єпархіальний архієрей, прокурор судової палати). З членів комітету обиралися директори. Про обрану особу сповіщався президент товариства, який подавав списки обраних директорів до Міністерства внутрішніх справ, а останнє – на затвердження імператору. Право обирати та затверджувати президента Товариства й віце-президентів комітетів також належало останньому. Головними умовами для отримання затвердження на посаді директора, окрім внесеної пожертви, було не належати до будь-яких релігійних сект та не знаходитися під судом¹².

Судячи із списків членів комітетів Наддніпрянської України, більшість з них перебувала на цій посаді до кінця свого життя, й досить мало було таких, що відмовлялися від останнього звання за власним бажанням.

Членство у губернських і повітових комітетах, а особливо посада директора, давало не лише моральне задоволення від добродійності, але й право залишити придворне звання камергера та камер-юнкера в разі звільнення з цієї служби. Отже, посада директора комітету дорівнювала державній. Це свідчило про напівдержавний характер Товариства вже на початку його існування.

Одним з найбільших благодійних центрів не лише Наддніпрянської України, а й Російської імперії був Київ, який з давніх часів славився благодіяннями своїх заможних громадян. Київський тюремний комітет засновано 20 квітня 1835 р.¹³ Тоді ж імператор затвердив список його членів. Звання почесного члена отримали митрополит київський та галицький Євген, головнокомандуючий 1-ою армією, генерал фельдмаршал, князь Ф.В. Сакен, а також новоросійський і бессарабський генерал-губернатор граф М.С. Воронцов. У звіті комітету за 1852 р. досить яскраво подається характеристика його членів та мета їх діяльності: “общество из человеколюбивых лиц, оживотворенных пламенем сердца”, має за мету своєї діяльності “заграждать гибельный путь порока и преступлений”¹⁴. 1846 р. Київський губернський тюремний комітет налічував 62 особи, а на його піклуванні перебувало 1284 в’язні.

Волинський губернський комітет попечительний про в’язниці було відкрито 14 грудня 1836 р.¹⁵. Він налічував 7 віце-президентів, 13 директорів та 28 членів¹⁶, а Чернігівський почав свою роботу 27 березня 1838 р.¹⁷

Про діяльність дамських відділень комітетів Наддніпрянської України, на жаль, не міститься інформації в звітах останніх й інших архівних джерелах. Лише відомо, що такі існували при Одеському¹⁸, Полтавському¹⁹ і Київському комітеті²⁰. До них входили 8 – 10 директрис, що переймалися проблемами ув’язнених жінок. Як правило, відділення очолювала дружина губернатора (який займав посаду віце-президента губернського комітету).

Піклування цих організацій обмежувалося губернською тюрмою, а повітові місця ув’язнення залишалися без відповідної уваги. Проблеми арештованих у повітах вирішували посадові особи різних відомств. Розподілом в’язнів за віком, статтю, станом та видом злочину в острогах займався наглядач, за гроші на харчування арештованих відповідав городовий, одягом їх забезпечували повітові начальники інвалідних команд.

З метою вдосконалення системи піклування про тюрми Петербурзький комітет попечительний про в’язниці через президента – князя В.С.Трубецького звернувся до імператора з проханням дозволити відкрити відповідні комітети у повітових містах, які мали бути відділеннями губернських й їм підпорядковуватися. 17 травня 1834 р. імператор підписав такий наказ²¹.

Заснування цих відділень покладалося на повітових предводителів дворянства, які потім їх і очолювали, а членами останніх попередньо призначали-

ся городничі, земські справники, повітові судді та стряпчі. Незважаючи на те, що заснування відділень відбувалося не за ініціативи посадових осіб повітів, а наказовим порядком – за рішенням загальних зборів членів губернського комітету, відкрити їх було набагато складніше, ніж в центрах губерній.

Процес відкриття повітових відділень у Наддніпрянській Україні дещо розтягнувся. Наприклад, для заснування останніх на Київщині знадобилося 15 років – з липня 1838 р до січня 1853 р.²² За 10 років – з 1841 по 1851 рр. – в Чернігівській губернії вдалося заснувати лише три повітових відділення, й те за суворим наказом губернатора, який зазначив: “Уездные должностные лица ни почему не могут отказываться быть членами комитета”²³.

Для відкриття повітових відділень було досить складно знайти достатню кількість благодійників через те, що життя містечок більше схоже на сільське, ніж міське, і прошарок інтелігенції у них був вкрай незначний. А поміщики, що постійно жили в своїх маєтках, бували у повітових містах лише наїздами.

За звітами повітових предводителів дворянства, причинами відмов від членства в комітеті була головним чином бідність місцевого населення, його незацікавленість проблемами в'язнів. Як слушно помітив Д.В. Країнський, “тюремно-благотворительное дело вышло из моды”²⁴.

Впродовж ХІХ ст. відбувається еволюція у ставленні пересічних громадян до ув'язнених. Якщо ще на початку століття арештанти вважалися близькими до юридичних, тобто людей від яких відвернувся Бог, які потребують милосердя й допомоги, то вже в кінці 40-х – 50-х рр. їх цураються, не виявляють до них співчуття. У звіті Таращанського відділення за 1851 р. прямо зазначається про ставлення повітових обивателів до в'язнів: “Никто из жителей города при всех убеждениях не согласился принять обязанности эконома тюремного замка, а все приглашаемые отказывались с явным пренебрежением и сего звания, и заключенных”²⁵.

Отже, з 40-х років ХІХ ст. помічається ослаблення філантропічного настрою у суспільстві, підвищується апатія та згасає інтерес до становища арештантів. Для багатьох членство в комітеті стає непосильним завданням, що забирає забагато часу й сили.

Великі суми, що надходили у розпорядження Товариства, при відсутності осіб, що були зобов'язані чи мали бажання взяти на себе відповідальність за них, ставили останнє в скрутне становище. Якщо у таких значних центрах, як в обох столицях, не було нестатку в активних діячах, то у губернських та повітових містах нестача членів-благодійників становила серйозну загрозу самому існуванню Товариства. Але ці обставини були помічені урядом досить пізно. Воно вже встигло сконцентрувати в своїх руках величезну справу, що переросла у галузь державного управління.

Граф О.Х. Бенкендорф, якого з 27 лютого 1841 р. було призначено президентом Товариства, здавалося, знайшов вихід з цього становища. Особистий друг Миколи І, колишній голова третього відділення особистої його величності канцелярії наказав запрошувати у члени комітетів вищих посадових осіб губернії, пояснюючи це тим, що вони “... по роду дел находятся в постоянном соотношении с тюремным комитетом, и потому в звании члена могут ощутительнее содействовать комитету в пользу арестантов”²⁶.

Внаслідок цих нововведень діяльність їх пожвавилася, Товариство придбало постійних членів та було позбавлене випадкового складу приватних благодійників. Поступово всі місцеві комітети почали забезпечувати себе членами із службовців, і до 1851 р. майже всі вони були сформовані з посадових осіб судових та присутніх місць. Якщо не пряма відповідальність перед суспільс-

твом, то опосередкована по службових обов'язках, сповна забезпечила покладені на себе Товариством функції тюремного управління в державі.

Віддавши останньому керівництву цілою галуззю державного управління, уряд мав надати йому статус офіційного закладу з відповідальністю його органів перед ним. Саме з цією метою у 1851 р. було розроблено Статут Товариства, який діяв майже без доповнень до 1919 р.

За ним Товариство попечительне про тюрми перетворювалося із суто благодійницької суспільної організації в орган адміністративної влади імперії. По-перше, це відбилось у пункті, яким закріплювалося призначення членів комітетів, замість їх обрання; по-друге, запроваджувалися державні посади секретарів, скарбників, виконавців справ, канцелярських службовців, економів й інших чиновників; по-третє, комітети отримали більше повноважень по відношенню до тюремної адміністрації та арештантів. Статутом 1851 р. було розширене й коло завдань Товариства – йому додавалося піклування про поліпшення будівель місць ув'язнення.

В 1855 р. Товариство було приєднане до Міністерства внутрішніх справ з автоматичним наданням міністру звання його президента²⁷.

Остаточно провідну роль останнього у галузі тюремного управління було закріплено законодавчо в 16 статті Статуту про утримуваних під вартою, виданому у 1857 р.

Об'єктивна необхідність вимагала централізації та уніфікації управління місцями ув'язнення, але ж зосередження керуючих функцій мало бути не у благодійного Товариства, а в спеціально створеній установі з відповідним штатом службовців, які б безпосередньо займалися тюремною справою, а не за сумісництвом. Це стало зрозуміло вже наприкінці 50-х рр. XIX ст. Полтавський губернатор так пояснював ситуацію, що склалася: "... лица тюремного управления принимают звания директоров только по усиленным убеждениям начальников губерний, ...имея занятия и ответственность по прямой своей должности и не получая никакого вознаграждения за заботы о тюрьмах, вовсе не занимаются улучшением быта арестантов или занимаются неохотно, и, следовательно, не приносят никакой пользы, да и приносят не могут потому, что, самая власть их ограничивается только участием, наблюдением, замечаниями. ... Весьма часто встречается, что указав на какой-либо недостаток, невозможный к его устранению, лицо это считает, что местное управление не обращает должного внимания на его замечания, и, создав таким образом причину для своего устранения, полагает свое участие в деле совершенно бесполезным"²⁸.

Отже, система призначення на керівні посади благодійного Товариства державних службовців, що були й без того завантажені своїми безпосередніми обов'язками, виявилася нежиттєздатною.

За звітами комітетів 50-х – 70-х рр. прослідковується тенденція до перекладення функцій останніх на службовців в'язниць. За ними залишалися лише суто контролюючі обов'язки. Поступово колегіальне управління комітетів та відділень перетворилося на єдиноосібне управління в'язницями у повітах – директорів (в особі предводителя дворянства), а у губерніях – віце-президентів (губернаторів), що переклали ведення справ на свої канцелярії. Отже, приватна благодійність, що поширилася в епоху Олександра I, на початок 60-х рр. втратила своє значення й перетворилась у своєрідну форму вислуги почесного звання і службових відзнак.

Незважаючи на вади, яких не було позбавлене Товариство в своїй організації, не можна не віддати належне досягненням у його діяльності. Насамперед, на

наш погляд, це стосується здобутків у галузі тюремного законодавства.

На час створення Товариства останнього в імперії не існувало. Держава зовсім не мала досвіду організації тюремної системи. Централізувавши управління в'язницями у щойно створеному Міністерстві внутрішніх справ, уряд був бездіяльним, а міністерству доводилося лише використовувати добутий Товариством матеріал та фіксувати проекти комітетів у вигляді законодавчих постанов.

Видана Міністерством внутрішніх справ 1831 р. Інструкція наглядачу губернського тюремного замку (це перші правила внутрішнього розпорядку в місцях ув'язнення) є не що інше, як доповнена програма, розроблена й впроваджена Санкт-Петербурзьким комітетом Товариства у 1830 р. Інструкція закріпилася в російському законодавстві, як фундамент, який слугував до 1912 р. підґрунтям для наступних законоположень про тюремний режим.

Окрім вироблення правил внутрішнього режиму в'язниць, губернські комітети Наддніпрянської України піклувалися моральністю арештантів, харчуванням, і лікуванням хворих, заняттям їх працею, забезпеченням тих з них, що засилялися до Сибіру, та інших пересильних одягом і взуттям²⁹. Далі ми детальніше зупинимося на здобутках комітетів по цих напрямках їхньої діяльності.

Найважливішим завданням Товариства було моральне виправлення злочинців. У другій статті правил його діяльності викладалися засоби виправлення: безперервний догляд за в'язнями; розподіл їх по камерах відповідно до статі, віку та ступеня тяжкості злочину; проповідь християнських правил поведінки й моралі; заняття працею; усамітнення буйних арештантів. Всі ці засоби було взято без змін із Статуту лондонського товариства. Такі методи виправлення злочинців відповідали обурнській і пенсільванській пенітенціарним системам, які на той час домінували в країнах Західної Європи та США.

У в'язницях Російської імперії на час заснування Товариства не практикувалося жодного з цих засобів виправлення в'язнів. Члени останнього негативно ставилися до боротьби із злочинністю за допомогою тілесних покарань. Замість них пропонувалося виховання й перш за все релігійне.

Товариство, засноване членами Біблійного товариства, звичайно зосередило свою увагу на моральності злочинців. На практиці комітети надавали перевагу таким засобам морального виправлення, як відвідування в'язнями церкви, їх спілкування із священниками та зайняття працею³⁰. Отже, в діяльності Товариства переважала релігійна спрямованість.

Домінування релігійного чинника у роботі з в'язнями оцінювалося радянськими істориками вкрай негативно. Аргументація наводилася згідно з марксистським постулатом: "Буття визначає свідомість". Тобто поки не буде поліпшено побутові умови утримання засуджених, впливати на їх моральність немає сенсу.

На наш погляд, релігія – це один з найбільш ефективних засобів впливу на особу. Християнські стереотипи поведінки несумісні з кримінальними. Священик Київського тюремного замку Іоанн Мациєвич так доводив плідність релігійного впливу на ув'язнених: "Более всего может подействовать на душу заключенных отправление в тюремном замке каких-либо церковных молитвословий. При пении и чтении церковном всяк из заключенных удобнее может восчувствовать свои согрешения, познать самого себя, познать, кто он и где он? И за сим может последовать сердечное умиление, сокрушение и исправление. Ибо не человек, а один только Бог может исправить развращенное сердце человека"³¹.

Російська пенітенціарна філософія XIX ст. розвивалася в руслі західноєв-

ропейської. Остання ж ґрунтувалася на положенні, що у злочинцеві треба на-самперед бачити людину, зрозуміти її. Цю ідею було сформульовано 232 р. на одному з перших християнських соборів. Тому традиція “шефства” церкви над в’язницею запроваджувалася ще з прадавніх часів, але не входила до першочергових завдань духовенства.

До часу заснування комітетів товариства поява священика у в’язницях Наддніпрянської України була досить поодиноким явищем. Порушивши релігійні норми, ідучи на злочин, в’язні залишалися все ж таки віруючими людьми. У них, навіть більше ніж в інших, була потреба спокути гріхів та настанов і втіхи священиків. В ХІХ ст. саме останні виконували функцію психоаналітиків, допомоги яких не вистачало злочинцям. На жаль, до початку ХІХ ст. арештантати не мали змоги відвідувати церкву, слухати проповіді священиків, помирати у в’язницях без сповіді й відпущення гріхів.

Ні церква, а саме – Товариство попечительне про тюрми виправило таку несправедливість щодо арештантів. Комітети останнього з дозволу вищого духовенства запрошували місцевих священиків відвідувати в’язниці. Якщо з початку це було поставлено на альтруїстичну основу, то згодом запровадили навіть посаду тюремного священика, який отримував від комітетів плату. У його обов’язки, окрім відправлення служби в церкві при в’язниці (там, їх було засновано комітетами), входило відвідування арештантів у камерах, настанова їх у правилах віри, читання книг релігійного змісту. Священик мав надавати щомісяця звіт у комітет про вплив на в’язнів його проповідей і настанов³².

Судячи зі звітів тюремних священиків, їхні проповіді справляли великий вплив на ув’язнених. Багато арештантів зізнавалися в злочинах та причащались. У звіті Київського тюремного комітету за 1852 р. так визначався вплив проповідей священиків на в’язнів: “... Арестанты, почувствовав попечение о них правительства с умилением и слезами слушали духовного отца поучения, и даже некоторые приняли другой образ мысли”³³. Деякі злочинці іншого сповідання навіть приймали православну віру. В щорічних звітах губернських комітетів обов’язково наводилися статистичні дані про арештантів, що сповідалися, причащалися й навіть перехрестилися. Наприклад, у 1848 р. в губернській в’язниці Катеринославської губернії до православної церкви було прилучено 6 осіб, у Херсонській – 5, в Одеській – 2³⁴.

Досить наївним виглядає прагнення членів комітетів Наддніпрянської України забезпечити всіх арештантів губернських тюрем молитовниками та книгами Св. писання, чого вимагали правила Товариства. Але ж у в’язницях, де близько 90 % становили неграмотні селяни, книжки ніяк не були предметом першої необхідності.

Насправді вагомим внеском комітетів, на наш погляд, була ініціатива будівництва церков при тюрмах. Проте такий захід не завжди зустрічав підтримку місцевого керівництва. Їм доводилося ламати опір чиновників. Наприклад, у Житомирі комітет доклав немалих зусиль, щоб переконати генерал-губернатора, який вважав, що “устройство церкви и каплицы не составляет большой необходимости”³⁵. Окремі споруди для відправки служби було зведено головним чином у губернських в’язницях. У повітових же місцях ув’язнення комітетам вдалося пристосувати під церкви окремі камери.

Слід відмітити релігійний демократизм членів комітетів, які дбали про духовне життя арештантів, незалежно від їх віросповідання. У тюрмах поряд з православною церквою останні засновували й римо-католицькі каплиці. Священики та ксьондзи, що відправляли в них служби, утримувалися за рахунок комітетів.

Говорити про будь-який вплив на моральність ув'язнених, на наш погляд було безглуздо, не вирішивши болючішої проблеми тюрем ХІХ ст. – утримання арештантів разом без відокремлення їх за віком, статтю й родом злочину. В одному із звітів Київського комітету зазначено: “Смешение без разбора пола заражало пороками, прежде ему чуждыми, человека, который хотел бы покаяться”³⁶. Тому дуже важливо було відокремити справжніх злочинців і особливо рецидивістів від осіб, які ще навіть не були засуджені й чекали на вирок суду роками у в'язницях.

Для відповідного розміщення арештантів потрібні були вільні площі в місцях ув'язнення, яких фактично не було. Члени комітетів Наддніпрянської України за власний кошт намагалися вирішити цю одну з найболючіших проблем тюрем ХІХ ст.

Розміщення в'язнів за віком, статтю та родом злочину Волинський губернський комітет визначив основним своїм завданням. Але, як й у більшості тюрем, не вистачало вільної площі. Вирішення питання розподілу в'язнів зайняло у Житомирського комітету 11 років. У 1848 р. його членами було найнято окремих будинок для ув'язнених жінок, а чоловіків поділено по камерах за віком, соціальним станом та видом злочину³⁷. Проблема поділу арештантів Київської в'язниці було вирішено членами губернського комітету лише в 1852 р., коли більше ніж 100 засуджених злочинців було переведено до етапного будинку. На жаль, комітетам Наддніпрянської України остаточно вдалося розмістити арештантів відповідно їхньої статі, віку й роду злочину лише наприкінці ХІХ ст.

Повільне вирішення справ було однією з яскравих ознак судочинства ХІХ ст. Це призводило до довгострокового утримання у в'язницях поряд із засудженими злочинцями осіб, які лише чекали вироку суду. Деякі особи, очікуючи останній, перебували в тюрмах по п'ять і навіть дванадцять років. Звичайно, таке тривале перебування у специфічному середовищі не могло позитивно впливати на людину. Директор та секретар Одеського комітету О. Богдановський вважав, що “в этом главное зло в местах заключений”³⁸. Для боротьби з цим лихом для покращання долі підсудних, що перебували в Одеській в'язниці, він створив підкомітет з п'яти членів, кожен з яких клопотався про якомога скоріше вирішення судових справ у певному присутственому місці. Аналогічні підкомітети з часом було створено й при інших губернських комітетах³⁹.

Невід'ємним атрибутом системи позбавлення волі за радянських часів було використання державою праці засуджених, що досягло апогею за часів тоталітаризму. Царська ж в'язниця впродовж п'яти століть свого існування не знала цієї характерної риси ув'язнення, поки члени Товариства попечительного про тюрми не підняли питання про тюремний режим, заняття арештантів корисною працею. Такий засіб виправлення злочинців домінував в американських і західноєвропейських в'язницях ХІХ ст. з пенітенціарною системою, відомою під назвою “система мовчання”. Засновником останньої було Нью-Йоркське тюремне товариство, члени якого вважали злочин наслідком ліні, незвички до праці та порядку.

Якщо звернутися до фактів, то із звіту Волинського губернського тюремного комітету відомо, що в 1848 р. у Житомирській в'язниці перебували 1437 арештантів, з яких 149 (тобто 10,4 %) були ув'язнені за “прошение милостыни и бродяжничество”, а 643 (45 %) – за крадіжку та шахрайство⁴⁰. Аналогічне процентне співвідношення прослідковується й в інших тюрмах Наддніпрянської України. Отже, за звітами комітетів майже 60 % злочинців перебувало у в'язницях за крадіжки і жебрацтво. Тому у місцях позбавлення волі їх намагалися залучити до праці, яка йшла тільки на користь останнім.

Радянські історики засуджували царський уряд, зазначаючи, що метою запровадження праці арештантів було збагачення держави-імперії за рахунок використання безкоштовної робочої сили. Але не можна погодитися з цією думкою, тому що з аналізу документів видно, що прибутки від праці ув'язнених не перебільшували витрат на їх утримання та навіть не компенсували їх. Наприклад, у 1846 р. в Київській губернії у цивільних арештантських ротах (де праця була обов'язковою) перебували 223 особи. На їх утримання й плату офіцерам та обслуговуючому персоналу було витрачено за рік 6027 крб. 52 коп., а роботи в'язнів за рік оцінено на 3549 крб. 33 коп⁴¹. Отже, держава на утримання арештантів витрачала майже в 2 рази більше коштів, ніж отримувала їх від праці останніх. У звіті Київського комітету за 1836 р. зазначалося: “Ведение работ не должно иметь целью прибыль или доход сего учреждения, но токмо истребление праздности и приучение к труду”⁴².

Праця в'язнів за часів імперії, на наш погляд, радикально відрізнялась від праці засуджених радянського періоду. По-перше, через те, що в ХІХ ст. останні не була обов'язковою, й арештанти працювали лише за власним бажанням; по-друге, – в'язні отримували плату за працю. Що до грошей, які заробляли арештанти у тюремних майстернях, на державних роботах або в приватних осіб, то їх розподіл відбувався наступним чином: третина йшла до скарбниці комітету на платню наглядачам, третину в'язень одержував відразу, а решта залишалась до часу його звільнення з тюрми⁴³. Однак бували випадки, коли комітет відмовлявся від третини заробітку на користь арештантів з метою заохочення їх до праці (так було, наприклад, у Катеринославі)⁴⁴.

Знайти для в'язнів роботу на практиці виявилось нелегкою справою для комітетів. Майже у всіх звітах зазначається: “...К занятию арестантов приличными работами и рукоделиями ограниченность в помещении и вообще теснота тюремного здания того не позволяет”⁴⁵. Але все ж таки деякі заняття було організовано. По-перше, – це господарська робота у тюрмі. Ув'язнені самі шили собі одяг та ремонтували його. Їх використовували також поряд з найманими робітниками під час ремонту будинків в'язниць, а через те, що останні були в жахливому стані, то таким різновидом роботи арештанти були забезпечені постійно. У Житомирській в'язниці в'язні мололи крупу на ручних млинах, що не потребувало багато вільного місця⁴⁶. В Київському тюремному замку вони плели личаки й килими, виготовляли сирцеву цеглу для Київської фортеці.

Показово, на наш погляд, було організовано роботу арештантів Одеським комітетом. Останні робили мотузки, рзсукували канати та розщипували їх у жмути, плели кошики, мололи зерно, в'язали мітли, сортували пир'я для перин⁴⁷. В 1830 р. в Одеському тюремному замку було засновано навіть суконну фабрику⁴⁸.

Через брак вільного місця у тюрмах комітети відсилали в'язнів на державні або приватні роботи в місто, за що отримували плату від підприємців. Позитивним моментом цієї праці було не лише заробляння грошей, а й можливість хоч на деякий час вирватися поза в'язничне подвір'я, змінити оточення. До того ж, як зазначав полтавський губернатор, це сприяло зміцненню здоров'я арештантів: “Делая движения в труде, ... они освежаются воздухом, поддерживаются улучшенною на заработке денег пищею и таким образом здоровье их не страдает от удушливых испарений и спертого воздуха в камерах”⁴⁹.

Одним з важливих нововведень комітетів було заснування так званих “арештантських городів” на яких працювали в'язні. Цей захід допомагав вирішити відразу дві проблеми: покращити харчування ув'язнених та зайняти їх працею. На 1848 р. з 11 повітових тюрем Волинської губернії в 7 вже були

створені арештантські городи⁵⁰.

Незважаючи на всі заходи комітетів Товариства піклувального про тюрми, праця злочинців у в'язницях Наддніпрянської України до 70-х рр. XIX ст. була рідкісним явищем. За офіційними даними, майстерні були засновані лише у губернських містах. Виняток становили Волинська і Полтавська губернії, в яких вони інували й у повітових тюрмах⁵¹.

Безсумнівним досягненням комітетів було заснування шкіл у в'язницях. Грамоті навчалися не лише діти, а й дорослі арештанти, які виявляли до цього щире бажання. Незважаючи на домінування у роботі з в'язнями релігійного чинника, в деяких тюрмах, окрім “Закону Божого” та молитов, останніх навчали читати, писати, початкам арифметики і російській граматиці⁵². Якщо “Закон Божий” викладав штатний священник, то інших предметів навчав хтось з арештантів, як правило, з дворян⁵³.

Досить цікавим є той факт, що у школах при в'язницях, оскільки в них можна було отримати освіту безкоштовно, навчалися не лише арештанти. Наприклад, Київський комітет у 1860 р. дозволив відвідувати школу тюремного замку сину неграмотного в'язня А.Ширмана, який не мав матеріальної можливості дати йому освіту⁵⁴.

Члени комітетів піклувалися не лише про моральне здоров'я арештантів, а й і про фізичне. В 40 – 50-х рр. XIX ст. комітети Наддніпрянської України отримали дозвіл на утримання та лікування хворих в'язнів, а також поховання померлих⁵⁵. На ці функції Казенна палата виділяла додаткові кошти.

За ініціативою членів комітетів, у тюрмах Наддніпрянської України засновувалися лікарні. Вони являли собою окремі кімнати, в яких розміщували хворих арештантів. Тут надавали медичну допомогу і новонародженим дітям, робили їм щеплення від віспи⁵⁶. Хворих в'язнів доглядали здорові під керівництвом фельдшера, який жив у в'язниці. Незважаючи на те, що хворі арештанти в таких умовах не завжди могли отримати кваліфіковану медичну допомогу, сам факт ізоляції в лікарняній камері хворих від здорових вже сприяв зниженню захворювання у в'язницях, запобігінню епідемії. Якщо не було змоги заснування лікарні у в'язниці, хворих в'язнів відправляли до міської лікарні, де їх лікували за рахунок комітетів Товариства⁵⁷.

Благодійність останніх поширювалася не лише на ув'язнених, а навіть і на їх родини. Яскравим прикладом того може бути випадок з арештантом Житомирської тюрми Яворським, до якого у губернське місто приїхала дружина з 6 дітьми і померла від холери. Комітет взяв на себе обов'язок піклуватися про дітей ув'язненого та утримувати їх на свій кошт до звільнення батька⁵⁸. У випадках, коли неповнолітніх дітей арештантів ні з ким було залишити, вони перебували у в'язницях разом з батьками. Для того, щоб діти не перебували в оточенні злочинців, члени комітетів зверталися до місцевих мешканців, які б могли взяти останніх до себе, утримуючи їх за рахунок казни⁵⁹.

До функцій комітетів піклувальних про тюрми входило вирішення досить актуальної й у наш час проблеми – викорінення жебрацтва. При Товаристві навіть було створено спеціальний Комітет для розбору жебраків. З метою фіксації осіб, що в такий спосіб заробляли на життя, комітети заводили так звані “абеткові книги”. Усім тим, які потрапляли до останніх, комітети намагалися надати фінансову допомогу та сприяти їм у працевлаштуванні. Але якщо й після проявленого піклування особи потрапляла до “книг”, то засуджувались і відбували покарання за жебрацтво.

Одеським комітетом було засновано окремий притулок для дітей жебраків, що отримували допомогу добровольців⁶⁰.

Отже, піклуючись про жебраків та родини в'язнів, комітети виконували функції органів соціальної допомоги.

Допомогу жебракам, що стали такими внаслідок лиха – голодомору, неврожаю, пожежі, повені – Міністерство внутрішніх справ поклало також на Товариство попечительне про тюрми. Останнє мало збирати відомості про постраждалих осіб та передавати їх Міністерству. Отже, воно виконувало функцію своєрідного органу по боротьбі із стихійними лихами.

Товариство внесло зміни й у господарсько-економічну частину управління тюрмами. Моральне виправлення злочинців було неможливим без поліпшення умов їх утримання у в'язницях. Вже з 1820 р. Товариство почало вимагати від уряду передачі до його відома тюремного господарства. В тому ж році у розпорядження останнього були передані арештантські карнавки гроші. В 1825 р. його комітети отримали кошти на опалення та освітлення в'язниць. Відповідальність за харчування арештантів перейшла від поліції до губернських і повітових відділень Товариства в 1844 р.

За розпорядженням президента графа Орлова, у тюрмах вводилася посада економа, “коєму поручено заведувать всеми предметами, до содержания арестантов относящимися”⁶¹. До введення цієї посади держава видавала гроші в'язням, які самі собі закупували продукти.

Останніх ледве вистачало. Особливо гостро проблема недостатньої кількості харчів стояла в Київській губернії, де ціни на продукти були значно вищі порівняно з іншими. Тому Київський комітет протягом усього свого існування щороку витрачав власні кошти на поліпшення харчування арештантів.

В Статуті 1851 р. мету діяльності Товариства – моральне виправлення злочинців – було доповнено ще й піклуванням про місця ув'язнення. На практиці цю функцію комітети виконували і до 1851 р., але після змін у статуті ретельніше взялися за справу покращення побуту арештантів.

За власний кошт комітети здійснювали ремонт будинків, які були відведені під в'язниці. Не менш важливу роль відіграли вони й у тюремному будівництві, наполегливо звертаючись до уряду з вимогою приведення в'язниць “в надлежащее устройство”.

Таким чином, поліцію, у віданні якої було зосереджено господарську та адміністративну частину завідування місцями ув'язнення, поступово було усунуто від цієї справи. Комітети вирішували майже всі господарсько-економічні проблеми тюремного життя – від визначення розміру платні наглядачу до рішення про заміну казана на кухні в'язниці.

Однак поступове обмеження функцій Товариства піклувального про тюрми спостерігається вже з 60-х рр. одночасно з розширенням прав адміністрації в'язниць. Лише остання була в змозі контролювати й стримувати той безлад, що прийшов у тюрми із зміною контингенту засуджених, викликаний піднесенням політичної активності мас та реформами 60-х рр. З того часу Товариство із своєю жалістю, співчуттям до арештантів, високою метою їх морального виправлення не вписувалося у жорстку систему керівництва місцями ув'язнення. З цього приводу досить влучно висловився дослідник Ф.М. Малінін: “Участие Попечительного о тюрьмах общества в тюремном управлении могло приносить пользу лишь в то отдаленное время, когда суровость тюремного режима требовала смягчения ея заботами частных благотворителей. Однако уже в 60-х годах XIX столетия ... обнаружилось, что тюремные учреждения страдали не чрезмерной тяжестью условий, а, напротив того, от отсутствия внутреннего порядка и всякого понятия о карательно-исправительной дисциплине”⁶².

До 1879 р. у Російській імперії не існувало органу загального управління

в'язницями. В 1879 р. створюється Головне управління останніми, й з того часу діяльність Товариства згортається. З 1893 р. воно було перетворене у в'язничні благодійні комітети на зразок піклувальних структур, які існують сьогодні та займаються лише питаннями матеріальної допомоги арештантам.

Отже, в історії функціонування Товариства піклувального про тюрми ми можемо виділити три періоди:

- перший – з 1819 по 1851 рр. – період оформлення правових і економічних засад діяльності останнього як благодійної громадської установи, час активного функціонування комітетів, зосередження ними господарської й адміністративної частини завідування місцями ув'язнення;

- другий – з 1851 по 1879 рр. – період діяльності Товариства як органу адміністративної влади та управління місцями ув'язнення.

- третій – з 1879 по 1917 рр. – період суто філантропічного функціонування.

Об'єктивна оцінка діяльності Товариства має враховувати не лише позитивні моменти, а й зважати на негативні. Розглядаючи роль комітетів Товариства піклувального про тюрми у розвитку пенітенціарної системи, слід чітко окреслити два аспекти: перший – виконання ними функцій органів управління тюрмами, адміністративне керівництво останніх і другий – діяльність, спрямована на поліпшення умов відбування ув'язнення. Якщо другий напрямок функціонування комітетів з деякими зауваженнями можна оцінити як позитивний, то в першому маємо окреслити також негативні моменти. До таких слід віднести, по-перше, багатоначальність у тюремній адміністрації, яка посилилася з наданням Товариству статусу адміністративного органу, та, по-друге, зосередження комітетами функцій, які мали виконувати безпосередньо штатні службовці місць ув'язнення.

Як слушно зазначали дослідники, із заснуванням Товариства головні проблеми тюремної системи все ж залишилися невирішеними. Це розміщення арештантів, забезпечення їх трудового використання, виключення насилля над ними⁶³. Але, на наш погляд, вже було досить і того, що ці питання було піднято, порушено, покладено початок змін у самій організації відбування покарання. Попечительне про тюрми товариство першим в Російській імперії підняло на державний рівень питання реформування діяльності пенітенціарної системи, поставивши її головною метою не лише покарання, а й виправлення злочинців.

Під час створення останнього в 1819 р., воно не мало нічого окрім поодиноких законодавчих актів з тюремних питань та наданих йому правил діяльності, що базувалися на принципах філантропії, викладених у загальних рисах. Починаючи справу, яка не тільки не мала ніякої організації, а й була маловідома уряду, Товариство попечительне про тюрми зіткнулося з тюремним життям у тому вигляді, в якому воно склалося саме по собі. Постійне відвідування в'язниць, безпосереднє спілкування з арештантами дало змогу його членам нагромадити величезний цінний матеріал, що надалі послуговував для розробки тюремного законодавства. Керуючись цим матеріалом і здоровим глуздом, воно поступово виробило правила внутрішнього режиму у в'язницях та систему організації самої тюремної справи.

Отже, Товариство попечительне про тюрми емпіричним шляхом встановлювало напрямок, по якому проходила реформаційна діяльність у галузі тюремного управління Російської імперії.

Воно являло собою структуру, що по суті справи взяла на себе значну частину функцій адміністрації в'язниць, особливо враховуючи те, що чисельність апарату пенітенціарних закладів була досить мала.

Товариство стало попередником першого в історії Російської імперії центрального органу управління тюрмами – Головного управління в'язницями.

Воно взяло на себе та з гідністю виконувало досить різноманітні та важливі для суспільства функції морального виправлення злочинців. Своєю діяльністю члени комітетів піклувальних про в'язниці Наддніпрянської України внесли в практику такі нововведення, що покращили становище арештантів та стан в'язниць, як залучення церковних служителів до роботи з в'язнями, заснування тюремних бібліотек (нехай лише з книжковим фондом релігійного змісту). Члени комітетів безпосередньо турбувалися про забезпечення в'язнів їжею, одягом, лікуванням хворих, влаштуванням приміщень тюрем. Вони вивчали можливості заняття арештантів роботою, за яку останні отримували платню. Саме Товариство попечительне про тюрми започаткувало освіту у в'язницях, тюремні церкви та лікарні, поклато початок організації притулків для арештантів, що звільнилися, допомогало сім'ям ув'язнених, намагалось вирішити досить актуальну на той час проблему викорінення жебрацтва.

Отже, ця державно-суспільна структура відіграла значну роль у галузі виконання покарання, доклавши значних зусиль у справі гуманізації умов відбування останнього та ставлення до арештантів. На теоретичному та практичному рівні члени Товариства піклувального про тюрми розробили та впровадили в життя засоби виправлення злочинців, які сприяли більш ефективній діяльності пенітенціарної системи Російської імперії.

¹ Демченко Г.В. Общества патроната. - К., 1912; Малинин Ф.Н. Роль общества в борьбе с преступностью (Тюремный патронат). Вып. I. - СПб., 1906; Шимановский М.В. Патронат в России. - Одесса, 1888.

² Ступак. Ф.Я. Благодійні товариства Києва. - К., 1998 та ін.

³ Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Т.1. - М., 1951. - С. 285.

⁴ Детков М.Г. Тюрьмы, лагеря и колонии России. - М., 1999. - С. 62.

⁵ Там само. - С. 61.

⁶ Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах. - Чернигов, 1912. - С. 128.

⁷ Бабушкин А. История попечительства и посещения тюрем в России // Тюрьма и общество. - Донецк, 2000. - С. 69-74.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Т. XXXVI. - СПб, 1830. - С. 306.

⁹ ЦДІАК України - Ф.533, оп. 3, спр. 739, арк. 2.

¹⁰ Там само. - Ф.707, оп. 1, спр. 84, арк. 6.

¹¹ Там само. - Ф.1475, оп. 1, спр. 218, арк. 1-2.

¹² Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 251, арк. 2.

¹³ ЦДІАК України - Ф. 707, оп. 1, спр. 84, арк. 10.

¹⁴ Там само. - Ф. 442, оп. 1, спр. 9791, арк.3 зв.

¹⁵ Там само. - Ф. 442, оп. 69, спр. 85, арк. 1.

¹⁶ Там само. - Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 7.

¹⁷ Назв. праця. - С.84.

¹⁸ Отчет Одесского комитета Общества попечительного о тюрьмах за 1829 г. // Тюрьма и общество. - Донецк, 2000. - С.89.

¹⁹ Материалы по вопросу о преобразовании тюремной части в России. - СПб, 1865. - С. 435.

²⁰ Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 251, арк. 1.

²¹ ЦДІАК України- Ф. 1627, оп. 1, спр. 1, арк. 324 зв.

²² Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 15, арк. 1 - 5 зв.

²³ Назв. праця. - С.92.

- 24 Там само. - С.108.
- 25 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 231, арк. 102.
- 26 ЦДІАК України- Ф.442, оп. 770, спр. 29, арк. 18.
- 27 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 279, арк. 1.
- 28 Матеріали... С. 430 - 431.
- 29 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 1, арк. 8 зв.
- 30 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 4.
- 31 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 6, арк. 24 - 24 зв.
- 32 Там само. - Арк. 14 зв.
- 33 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 9791, арк.29.
- 34 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 148, арк. 48.
- 35 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 69, спр. 85, арк. 12 зв.
- 36 Там само. - Оп. 1, спр. 9791, арк.2 зв.
- 37 Там само. - Спр. 7457 б, арк. 2 зв.
- 38 ЦДІАК України- Ф. 707, оп. 24, спр. 432, арк. 2 зв.
- 39 Там само. - Ф. 8, оп. 1, спр. 394, арк. 2 - 100.
- 40 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 10 зв, 11.
- 41 Там само. - Спр. 6475, арк. 9.
- 42 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 6, арк. 61 зв.
- 43 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 6, арк. 62.
- 44 Матеріали... С. 113.
- 45 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 4 зв.
- 46 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 4 зв.
- 47 Там само.
- 48 Отчет Комитета Общества попечительного о тюрьмах за 1830 г. - СПб, 1831. - С. 294.
- 49 Матеріали ...С. 424.
- 50 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 5.
- 51 Матеріали по вопросу о преобразовании тюремной части в России. - СПб, 1865. - С. 74 - 659.
- 52 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 4.
- 53 Матеріали... С. 113.
- 54 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 31, арк. 71.
- 55 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 82, спр. 590, арк. 1; ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 82, спр. 55, арк. 1-1 зв.; ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 83, спр. 135, арк. 1-2 зв.; ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 84, спр. 584, арк. 1-2; ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 84, спр. 468, арк. 1-2; ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 84, спр. 654, арк. 1-2.
- 56 Там само. - Оп. 1, спр. 7457 б, арк. 3.
- 57 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 225, арк. 9.
- 58 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 5 зв.
- 59 Державний архів Київської області. - Ф. 8, оп. 1, спр. 79, арк. 25 зв.
- 60 Матеріали... С. 646.
- 61 ЦДІАК України- Ф. 442, оп. 1, спр. 7457 б, арк. 5.
- 62 Малинин Ф.Н. Назв. праця. - С.36.
- 63 Детков М.Г. Назв. праця. - С. 25.